

*Олена Козинець
кандидат історичних
наук, завідувача кафедри
історії та теорії держави
і права, конституційного
та адміністративного
права*

Батьківська влада у Стародавньому Римі

Давньоримське право закріпило патріархальну сім'ю, яка склалася історично і була господарські відособлена і пов'язана з суспільством і державою через її главу – *pater familias* (домовладику). За переконаннями римлян, стійкість державного ладу обумовлювалася міцною організацією сім'ї, яка могла існувати тільки при встановленні сильної влади, яка надавалася одній особі в межах будинку.

Так, у римському праві батько і мати не мали однакових прав і обов'язків по догляду і вихованню своїх дітей. Такі відносини в римській сім'ї, зумовили прийняття цілого ряду правових норм, відповідно до яких у сім'ї була введена влада її глави як над дітьми, що народжуються в сім'ї, так і над особами, які волею домовладики були включені до складу сім'ї як її вільні члени. Правові норми, що забезпечували владу домовладики в сім'ї над іншими її членами, які були особами чужого права, складало римське батьківське право. Відносини між домовладикою і підлеглими йому особами будувалися за принципом повного заперечення особистих і майнових прав осіб чужого права.

Необхідно зазначити, що правове положення особи в Стародавньому Римі визначалося наявністю трьох основних статусів. Це статус свободи, статус громадянства і, не менш важливий, статус сім'ї. Тільки за наявності всіх цих трьох статусів людина в Стародавньому Римі вважалася

повноправним громадянином. Втрата одного або декількох з вище перелічених статусів вела до позбавлення прав.

Так, тільки голова сім'ї, якого називали домовладика, був повноправним громадянином, квірітом.

Спочатку домовладика мав однакову владу (*manus*) над дружиною, дітьми, рабами, речами. І лише поступово ця влада диференціювалася і одержала різні найменування: *manus mariti* (над дружиною), *patria potestas* (над дітьми) і т.д.

У найдавніші часи влада домовладика була безмежна і тому супроводжувалася повним безправ'ям підвладних. Поступово вона стала набувати визначені межі; одночасно особа підвладних стала поступово одержувати визнання в приватному праві. Ослаблення влади домовладика стало слідством зміни виробничих відносин, руйнації патріархальної сім'ї, розвитку торгівлі, які потребували певної самостійності дорослих членів сім'ї.

Питання, пов'язані зі встановленням і припиненням батьківської влади неможливо розглядати без з'ясування суті римської патріархальної сім'ї, її еволюції, агнатської та когнатської спорідненості і т.д.

Так, у давньоримському праві було відомо два види спорідненості когнатська (заснована на кровній спорідненості) і агнатська (заснована на принципах влади і підпорядкування одному домовладиці). Необхідно вімітити, що у Стародавньому Римі кровні узи між окремими особами самі по собі не мали правового значення. Для того, щоб стати правозначимими і впливати на родинні зв'язки, вони повинні були розглядатися і з боку сумісного проживання в одному виробничому співтоваристві. А саме, кровний родич, що покинув виробниче співтовариство, втрачав всякий значущий у правовому відношенні споріднений зв'язок із членами цього співтовариства. Іншими словами, спорідненість у давньоримському праві

затверджувалася не по крові і не за походженням, а тільки за фактом сумісного проживання. Це була так звана агнатична спорідненість.

Агнатична спорідненість як основний вид спорідненого зв'язку існувала в Римі до тих пір, поки римська сім'я була співтовариством виробників. Коли ж ця сім'я почала перетворюватися на співтовариство споживачів, разом з еволюцією сім'ї відбувалася і еволюція в розумінні суті родинних зв'язків. У римській сім'ї, як співтоваристві споживачів, поступово запанувало розуміння того, що родичами, без урахування питання сумісного проживання, слід вважати осіб, кровно пов'язаних між собою. Такий погляд запанував тільки у часи Юстиніана. Тоді ж система агнатичної спорідненості була остаточно витіснена системою так званої кровної, або когнатичної, спорідненості. Близькість агнатичної спорідненості сприймалася як близькість зв'язків, які особа права мала із старшим поколінням у консорціумі або з головою сім'ї. Для визначення ступеню близькості в агнатичній спорідненості застосовувалось, головним чином, два основні поняття: 1) розподіл агнатичних родичів і груп на ближчих і більш дальніх агнатів і 2) розподіл за ступенем спорідненості в окремій групі. Агнатичні родичі поділялися на одну групу близьких і дві групи далеких родичів. До групи найближчих агнатів або агнатів з найбільшими правами, входили особи, які дійсно знаходилися в одному консорціумі під владою домовладки.

Близькість спорідненості окремих осіб усередині окремої групи агнатів виражалася ступенем спорідненості. У агнатичній системі ступінь спорідненості з'ясовувався визначенням того, скільки звільнень від домовладки потрібно було зробити особам, щоб стати особою свого права.

Іншим видом спорідненості була когнатична спорідненість. Так, когнатичними родичами були особи, які безпосередньо або побічно походили хоча б від одного загального предка. Принципи визначення близькості когнатичної спорідненості відрізнялися від принципів визначення близькості

агнатичної спорідненості. А саме, когнатичні родичі походили і від батьківської і від материнської сторони і, згідно такого критерію, ділилися на дві лінії: на родичів по материнській і на родичів по батьківській лінії. Кровні родичі ділилися на родичів по прямій і родичів по боковій лінії. Родичами по прямій лінії були особи, які в безперервній послідовності походили один від одного. Родичами по боковій лінії були особи, що походили від одного загального предка, але не один від одного (брати, сестри, дядьки по матері, племінники, дядьки по батькові, двоюрідні брати). Подальшим розподілом когнатичних родичів був розподіл на повнорідних і напіврідних. Повнорідними родичами були ті, що походять від тих же чоловічих і жіночих предків, тоді як напіврідні походили від того ж батька і різних матерів або від тієї ж матері і різних батьків. Подальшим значним розподілом когнатичних родичів був розподіл на шлюбних і позашлюбних родичів, і на так званих предків і нащадків певних осіб (висхідна лінія, низхідна лінія).

Також, правове положення в сім'ї визначалося поділом осіб на осіб зі своїм правом і осіб з чужим правом. Уже за Законами XII таблиць особами свого права вважалися особи чоловічої і жіночої статі, що мали статус римського громадянства, оскільки на них не розповсюджувалася влада батька або чоловіка. І навпаки, особами чужого права вважалися особи, без урахування статі і віку, на яких розповсюджувалася влада голови сім'ї, чи була це влада чоловіка або ж влада батька.

Розподіл членів сім'ї на осіб свого права і осіб чужого права був однією з істотних рис римської патріархальної сім'ї, яка була завершеним типом суспільного об'єднання, заснованого на самовладді голови сім'ї. Так, домовладика в сім'ї був єдиною особою зі своїм правом, а всі інші – чоловіки і жінки, дорослі і діти – члени сім'ї були особами чужого права, тобто особами, підлеглими домовладці.

Римська сім'я не була статичною, вона розвивалася паралельно з розвитком інших соціальних інститутів. Впродовж римської історії з'явилося

і змінилося три види сім'ї: консорціум, патріархальна сім'я агнатів і когнатична сім'я, кожен з цих видів мав свої основні риси і особливості.

Так, консорціум був сімейною общиною агнатів. Він передував римській патріархальній сім'ї і затвердився безпосередньо після розпаду роду, коли для окремих груп виробників, менших ніж колишні роди, з'явилася можливість жити і працювати самотійно.

Цю общину складали вільні і рівноправні агнатичні родичі. Як правило, їх нащадки одружувалися між собою. На чолі общини знаходився старійшина, а чоловіки старшого покоління, з однаковими правами та у згоді з ним, брали участь у вирішенні справ общини.

Далі виникала патріархальна сім'я агнатів, що пов'язано з розвитком продуктивних сил. Так, за часів Законів XII таблиць існували позови стосовно розділу громадського майна, за допомогою яких кожен представник старшого покоління міг добиватися розділу і, разом з особами, які в консорціумі були пов'язані з ним, заснувати свою власну сім'ю. Такий громадянин одержував статус голови сім'ї або домовладки, тоді як інші члени знаходилися під його владою.

У агнатичній сім'ї домовладика був особою, яка мала владу в сім'ї. І розповсюджувалася вона на власну дружину і на дружин його одружених синів; була повною і довічною владою над власними дітьми і дітьми інших членів сім'ї; повною і довічною владою над рабами, що працюють у рамках дому; владою над особами, що живуть у сім'ї на підставі права власності, боргового рабства і т.д.; повною владою над землями, засобами виробництва, продуктами праці та іншим майном у складі дому.

Така довічна і майже необмежена влада голови сім'ї, управителя і власника засобів виробництва, цілі покоління вільних осіб чужого права тримала в положенні, майже однаковому з положенням рабів.

Третім видом римської сім'ї була когнатична сім'я, яка виникала поступово і розширялася разом із господарським і персональним

поліпшенням положення осіб чужого права, з переважанням шлюбу без влади чоловіка і з новим правопорядком спадкування. Когнатична сім'я, незалежно від факту сумісного проживання і праці, була союзом кровних родичів, що походили від загального предка.

У працях римських юристів когнатична сім'я ділилася на два види: сім'ю у вузькому і в широкому значенні. У вузькому значенні це був союз кровних родичів, що живуть в одному домашньому господарстві. У цю сім'ю, як правило, входили голова сім'ї з дружиною, дітьми і приєднаними особами. У цій сім'ї влада голови сім'ї над особами з чужим правом зводилася до права розсудливого покарання і до права вимагати пошани, а коли необхідно – і витрат. З іншого боку голова сім'ї повинен був виховувати і утримувати дітей та інших членів сім'ї.

Когнатична сім'я у широкому значенні була спільністю родичів, які походили від загального предка і між якими, тільки завдяки цьому факту, умовно могли встановлюватися якісь права і обов'язки, головним чином, пов'язані з проблемами витрат і спадкування.

Батьківська влада у Стародавньому Римі могла бути встановлена декількома шляхами, а саме фактом народження або актом волі домовладки.

У стародавні часи для встановлення влади батька над дітьми, народженими в сім'ї, потрібно було дотриматися двох умов: 1) дитина повинна народитися від жінки, що знаходилася у шлюбі з домовладикою або з яким-небудь чоловіком із його домусу і 2) домовладика повинен визнати дитину, народжену в рамках домусу, членом своєї сім'ї

Також, батьківська влада встановлювалася по волі домовладки через легітимацію, тобто узаконення незаконних дітей та усиновлення.

Існувало два види усиновлення: *adoptio*, або усиновлення чужої дитини (особи чужого права, яка міняє носія батьківської влади над собою) і *adrogatio* або усиновлення особи свого права.

Так, усиновлення чужої дитини в стародавньому Римі відбувалося частіше. Римські бездітні громадяни, з економічних міркувань або для продовження сім'ї і сімейного культу усиновляли дітей своїх родичів або пролетарів. Найдавніша форма адопції була дуже заплутаною. Для адопції хлопчика потрібна потрійна, а для адопції дівчинки одна фіктивна манципація. Після манципації усиновлювач, і колишній домовладика повинні з'явитися до магістрата та у фіктивному процесі добитися рішення про приєднання дитини до нової сім'ї усиновлювача. У класичному і посткласичному праві процедура усиновлення була відрегульована краще. Було встановлено, що усиновлювач повинен був бути старшим усиновленого не менше, ніж на 18 років. Адопція скоювалася або рескриптом імператора або підтверджувалася записом, складеним відповідним державним органом.

Інша форма усиновлення – адрогація була ритуальною формою усиновлення особи свого права чоловічої статі. В цьому випадку усиновлюваний відрікався від своєї сім'ї, від свого сімейного культу і переходив у сім'ю усиновлювача. У зв'язку з тим, що при адрогації припинялася правоздатність усиновлюваної особи, перед актом адрогації повинні були бути врегульовані майнові відносини, в яких знаходилися усиновлювані перед цією дією. Для законної адрогації потрібно, щоб усиновлювач був не молодшим 60 років, не мав ні рідних, ні усиновлених дітей, він повинен був бути не біднішим усиновлюваного і, якщо йшлося про адрогацію малолітньої особи свого права, то повинен гарантувати цій особі, що не еманципіює її.

Також, батьківська влада встановлювалася через легітимацію або узаконення незаконних дітей. У римському праві, втім, легітимація існувала тільки для дітей від конкубіни (співмешканки), коханки, наложниці. Через легітимацію ці діти одержували всі права законного народження, тобто поступали під батьківську владу і ставали агнатами і когнатами родичів батька (до легітимації вони перебували в когнатській спорідненості лише з

родичами матері). Легітимація потребує згоди або, щонайменше, відсутності суперечок з боку дітей, які підлягали узаконенню, щоб вони не ставали особами чужого права проти своєї волі.

Влада батька поширювалась на особу та майно підвладного. Найбільший вплив вона мала на майнове положення підвладного. Втім, і тут помічається величезне ослаблення батьківської влади протягом історії. За нормами стародавнього і навіть класичного права все, що знаходиться в сім'ї, належить домовладці. Звідси підвладні діти, хоча і є право- і дієздатними і можуть укладати угоди з третіми особами, але завдяки своєму знаходженню під владою батька самі можуть залишатися тільки суб'єктами обов'язків з цих угод; усе, що вони набувають як актив, належить домовладці: власного активного майна підвладний довгий час мати не міг.

Влада домовладки над власними дітьми та іншими особами чужого права, включеними до складу патріархальної сім'ї, була позначена як влада над життям і смертю осіб чужого права.

У зв'язку з тим, що влада батька була довічною, діти або особи чужого права не мали ніяких прав у порівнянні з ним. Домашні відносини між домовладкою і особами під його владою регулювалися фактичним шляхом і залежали тільки від його волі. Поза рамками сім'ї за дорослими вільними чоловіками домуса визнавалися політичні права, а у разі смерті голови сім'ї за ними і за найближчими агнатичними нащадками визнавалися права осіб свого права і спадкові права на майно домовладки.

Значні зміни у змісті влади домовладки були юридично оформлені в класичному і посткласичному праві. У цей час батько остаточно втратив право викидати і вбивати власних дітей. Інакше кажучи, він втратив так зване право на життя і смерть. У разі викидання дитини або вбивства, якщо йшлося не про вбивство дочки, викритої в зраді, він суворо карався. Тоді ж батько втратив і право продавати власну дитину, окрім випадку крайньої потреби.

Відповідно до давньоримського законодавства батьківська влада у ряді випадків могла бути припинена. А саме: унаслідок фізичної або цивільної смерті домовладки або підвладного; у зв'язку з втратою статусу свободи з боку домовладки або підвладного; унаслідок негідної поведінки батька; коли діти набували почесні звання; а також через емансипацію, тобто по волі голови сім'ї. Між еманципатором і еманципованим виникало особливе відношення на зразок патронату. Емансипація руйнувала агнатський зв'язок, якщо інше не було обумовлене.

Емансипація не носила незворотній характер, вона могла бути, як встановлена, так і відмінена, оскільки влада домовладки була довічною і абсолютною.

Таким чином, давньоримське право з часів Законів XII таблиць закріпило патріархальну сім'ю, що історично склалася в Римі, з виключно широкими правами домовладки. В ті далекі часи умови побуту, стан свідомості людей визначали широкий колективізм у суспільних відносинах і переважання сильної одноосібної влади, як у сім'ї, так і в державі. У ранньому Римі сім'я була не тільки сімейною спільністю, але і господарюючим суб'єктом і соціальним організмом. Правова самостійність особи була обмежена і визначалася становим положенням, сімейним статусом, станом сімейної спільності.

Діти в римській патріархальній сім'ї були повністю і довічно підвладні домовладці. Домашні відносини між головою сім'ї і особами під його владою залежали тільки від волі домовладки. Така позиція приводила майже до повного заперечення особистих і майнових прав дітей. Хоча, в той же час влада домовладки не розповсюджувалася на права політичні. Разом з еволюцією видів римської сім'ї, хоча і надзвичайно повільно, але проходили зміни у характері влади батька у бік її пом'якшення. І тільки за часів Юстиніана, як результат усіх попередніх змін, виникли перші форми батьківського права (у розумінні рівних прав чоловіка і дружини у справі

догляду та виховання дітей), на відміну того батьківського права (у розумінні сильної влади батька), що існувало раніше.

Література:

1. Дождев Д.В. Римское частное право: Учебник для вузов / Под ред. В.С.Нерсесянца. – М.,1996. – 704 с.
2. Підпригора О.А., Харитонов Є.О. Римське право: Підручник. – К.,2003. – 512 с.
3. Петрученко О. Латинско-русский словарь. – СПб.,2001. – 704 с.
4. Римское частное право: Учебник / под ред. И.Б.Новицкого, И.С.Перетерского. – М., 1997. – 544 с.
5. Черниловский З.М. Римское частное право: Элементарный курс. – М.,1997. – 224 с.
6. Яровая М.В. Римское частное право: учебное пособие. – СПб., 2004. – 192 с.